

НАЙМЕНУВАННЯ ПРЕДМЕТІВ ОДЯГУ В ТЕКСТІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ПАТЕРИКА

У статті розглянуто й проаналізовано номенклатуру предметів одягу та взуття в тексті Києво-Печерського патерика. Виявлено джерела походження таких мовних одиниць. Шляхом семантичного аналізу та на основі залучення діалектних даних і даних споріднених мов здійснено спробу пояснити деякі спірні значення слів.

Ключові слова: Києво-Печерський патерик, одяг, старослов'янська мова, давньоруська мова.

Цілісний опис лексико-семантичної системи мови, що є метою багатьох лінгвістів-істориків, передбачає попередній аналіз окремих фрагментів загального словникового складу, зазвичай представлених системно у вигляді різноманітних об'єднань — семантичних полів, тематичних та лексико-семантичних груп. При цьому особливої ваги набувають об'єднання мовних одиниць у діахронічному аспекті. Виділення таких груп слів на етапі раннього розвитку мови, на нашу думку, дозволяє не лише оцінити її лексичний склад із структурного погляду, а й завдяки цьому простежити різноманітні взаємозв'язки між окремими одиницями та групами в історичному розвитку і, як наслідок, особливості становлення сучасної лексико-семантичної системи мови.

При дослідженні словникового складу мови доби Київської Русі вчені традиційно звертаються до текстів давніх пам'яток писемності, адже саме на їх основі, як стверджує В. В. Німчук, найпереконливіше хронологізується еволюція звукової і змістової сторін слова¹. Найбільша кількість таких праць присвячена Повісті временних літ (Ф. П. Філін, А. С. Львов, О. В. Творогов та ін.) та Слово о полку Ігоревім (Д. С. Лихачов, М. О. Мещерський, Л. А. Булаховський, В. О. Козирев, В. В. Німчук, В. Г. Складенко, В. Ю. Франчук та ін.).

Водночас не менш багатий матеріал містить оригінальна пам'ятка XIII ст. Києво-Печерський патерик. У своїх дослідженнях мовознавці використовували лише окремі приклади з тексту Патерика, не ставлячи за мету системний опис лексичного складу пам'ятки. Однак він цікавий при вивченні як власне східнослов'янської мовної спадщини, так і церковнослов'янського складника в літературній мові давньоруського періоду. Значною мірою це зумовлено неоднорідною структурою Києво-Печерського патерика. Його основу становлять Послання володимиро-суздальського єпископа Симона до ченця Печерського монастиря Полікарпа² й Послання Полікарпа до Акіндіна, ігумена цього ж монастиря, написані на початку XIII ст. Починаючи з XV ст., редактори пам'ятки

¹ Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови. — К., 1992. — С. 8.

² Перу Симона належить також «Слово о создании церкви Печерской».

до її складу додають окремий самостійний твір, датований кінцем XI ст., — Житіє Феодосія Печерського, яке приписують Нестору³. Крім того, Патерик містить і окремі оповідання, вибрані, як вважає М. С. Грушевський, з Київського літопису⁴. Долучаються до нього й деякі інші статті, що стосуються Печерського монастиря, зокрема Питання князя Ізяслава «О Латынех»⁵. Отже, аналізований твір являє собою сплав не лише мовних систем різних історичних епох, а й особливостей мовної традиції різних осіб.

У нашій розвідці розглянемо найменування предметів одягу — групи слів, що називає поняття, тісно пов'язані з повсякденним життям людини. Попри те що такі назви не раз розглядалися лінгвістами, їхні дослідження майже не стосувалися ранніх текстів. Виняток становлять праці Г. М. Миронової і Г. М. Лукіної, у яких проаналізовано тематичну групу 'одяг' у давньоруський період, та Г. В. Войтів, де розглянуто назви вбрання в староукраїнських пам'ятках XIV–XVIII ст.⁶

У монастирському житті одягу приділялося багато уваги. Значною мірою це зумовлено тим, що ченці, відрікаючись від усього мирського, підкреслювали такий факт носінням спеціального вбрання. Стосовно Житія Феодосія Н. О. Ізмайлова зазначала, що одяг в аналізованому нею тексті є своєрідним атрибутом, яким перевіряється істинність віри та християнські чесноти⁷. Такий висновок повною мірою стосується й Києво-Печерського патерика. Показовим є зображений у тексті епізод, коли боярський син Варлаам вирішив прийняти постриг. Прийшовши в монастир, він зняв перед братією своє дороге вбрання й одягнув чернечі ризи. Насильницьке ж повернення його до мирського життя також пов'язане з перевдяганням. Зауважимо також, що одяг ченців був суворо регламентованим, про що свідчить словосполучка *уставныя одежда*. Однак зовнішній вигляд не був основною метою іноків. Недарма, докоряючи Полікарпові, Симон у своєму Посланні пише: «Аще же и zde, пришед на спасение, а не духовнаа твориши, и что ради в чернеческое имя облькся еси? И не избавят тебе муки черныя ризы» (КПП⁸, 99).

Лексичних одиниць на позначення одягу в Києво-Печерському патерику не так багато, але, незважаючи на це, вони є цікавим джерелом для отримання інформації про мовну картину світу давньоруської епохи.

³ Найдавніший список Житія, близький до авторської редакції, дійшов до нас в Успенському збірнику XII ст. У складі Патерика Житіє вперше з'являється в тексті Арсеніївської редакції 1406 р. За списком, що фігурує в Успенському збірнику, житіє представлено й у Касіянівських редакціях. Щоправда, в Касіянівській другій редакції, яка лягла в основу всіх подальших видань Патерика, наявні певні текстуальні зміни (див. докладніше: *Абрамович Д. И. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике*. — СПб., 1902. — 213 с.; *Жиленко І. В. Святина. Історія Києво-Печерської Лаври XI–XVII ст.* — К., 2005. — С. 62–63).

⁴ *Грушевський М. С. Історія української літератури* : В 6 т. — К., 1993. — Т. 3. — С. 109; пор.: *Абрамович Д. И. Знач. праця; Шахматов А. А. Киево-Печерский патерик и Печерская летопись*. — СПб., 1897. — С. 827–835.

⁵ Авторство приписують як Феодосію Печерському, так і печерському архимандриту XII ст. Феодосію Греку (пор.: *Шахматов А. А. Знач. праця; Бельченко Г. Н. Преподобный Феодосий Печерский, его жизнь и сочинения*. — О., 1902. — С. 46–50).

⁶ Див.: *Миронова Г. М. Названия одежды в древнерусском языке* : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1978. — 22 с.; *Лукина Г. Н. Предметно-бытовая лексика древнерусского языка*. — М., 1990. — 180 с.; *Войтів Г. В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.* : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Л., 1975. — 24 с.

⁷ *Ізмайлова Н. О. Домінантні мовленнєві засоби створення образу святого в «Житії Феодосія Печерського» (XI ст.)* : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Х., 1998. — С. 7.

⁸ Список скорочень див. у кінці статті.

Саме родове поняття «одяг» функціонує в тексті у двох варіантах — старослов'янському *одежда* й питомому *одежа*⁹. А. С. Львов у своєму дослідженні, присвяченому лексичному складу Повісті временних літ, лексему *одежа* називає «несправжнім східнослов'янізмом». На його думку, вона виникла шляхом пристосування слова *одежда* до давньоруської вимови, на східнослов'янському ж ґрунті в такому загальнородовому значенні виступали слова *пърты*, *пъртище*¹⁰. Подібні міркування висловлює і Ф. П. Філін. Не заперечуючи факту належності слова *одежа* до питомого лексичного фонду, учений вважає, що питання про походження цього терміна в Повісті временних літ треба ставити окремо. На його думку, у лексичній системі пам'ятки це слово є церковнослов'янізмом, фонетико-морфологічна форма якого була пристосована до східнослов'янської норми, що підтверджується вживанням слова лише в контекстах релігійного змісту¹¹.

Інакшою видається ситуація у випадку з Києво-Печерським патериком. Форма *одежда* тут є значно частотнішою порівняно з *одежа* (30 уживань проти 7). При цьому засвідчені вони переважно в Житті Феодосія Печерського. Звернення до назви *одежа* в пам'ятці є ніби випадковим уживанням, опискою автора. Нерідко обидва варіанти лексеми вжито в одному контексті. Нестор в одному випадку пише: «Властелинь града того, видѣвъ отрока въ таковѣм смиреніи и въ покореніи суща, възлюби и зѣло и повелѣ ему, як ода пребываесть у его церкви, вдасть же ему и *одежду* свѣтлу, яко да ходить въ неи» (КПП, 27). А трохи нижче: «Властелинь же видѣ его тако ходяща и паки ину вда ему *одежу*, вящши первыа, моля его, да ходить в неи» (там же). Цей факт дозволяє припустити, що в текст Патерика назва *одежа* мимоволі проникла з живого мовлення давньоруського письменства на тлі його загального прагнення до написання канонічних текстів книжною мовою.

Інакше кажучи, термін *одежа* був відомий східним слов'янам і до поширення старослов'янських елементів на території Русі (як наслідок рефлексу праслов'янського *dj в давньоруське ж — *odedja < *одежа*). Підтвердженням цього є засвідчення слова в оригінальних давніх текстах (Срезн., 2, 612), а також у багатьох східнослов'янських діалектах (Онишкевич, 2, 15–16; Піпаш, 123; СПЗБ, 1, 58; СРНГ, 23, 9–12).

У загальнородовому значенні на давньоруській території вживався і термін *пърты*, наявний у численних оригінальних текстах (Срезн., 2, 1753–1755). Пам'ятки ж старослов'янської писемності такої семантики за словом не фіксують, натомість уживають лексему *пъртъ* на позначення шматка полотна. І сьогодні в мовах південних слов'ян праслов'янський корінь *pъrtъ¹² розуміють як назву матеріалу, з якого шили одяг: болг. *пъртушина* 'пожитки, манаття', макед. *пртен* 'полотняний' (ЕСУМ, 4, 529). Свого часу Г. М. Лукіна, вивчаючи предметно-побутову лексику давньоруської мови, звернула увагу на граматичну форму аналізованого слова. Дослідниця дійшла висновку: «Якщо форми однини

⁹ У давньоруській літературній мові функціонували також форми *одѣнье*, *одѣние*, *одѣвание*.

¹⁰ Львов А. С. Лексика «Повести временных лет». — М., 1975. — С. 67.

¹¹ Філін Ф. П. Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей) // Учен. зап. Ленинград. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена. — Ленинград, 1949. — Т. 80. — С. 162.

¹² Посилання на твердження відомого тюрколога Ж. Дені про те, що спільнослов'янське слово *порти* має тюркське походження, див. у кн.: Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.). — М., 1975. — С. 233.

слова *пъртъ* в окремих випадках можуть виступати в інших значеннях ('шматок тканини', 'священницькі ризи'), то форми множини спостерігаються виключно в загальному значенні 'одяг'»¹³. Як бачимо з «Матеріалов» І. І. Срезневського, форми однини аналізованого слова, а також його похідних виступають перекладами відповідних грецьких слів (Срезн., 2, 1753–1754). Тим часом форми множини є оригінальними утвореннями.

Імовірно, слова з коренем *пърт-* були досить продуктивними в давньоруській мові, про що сьогодні свідчить значне їх поширення майже в усіх східнослов'янських діалектах. Під впливом живого мовлення місцевого населення лексема, на думку Ф. П. Філіна, проникла й у мову церковного вжитку¹⁴. Так, у Патерику читаємо: «... и нача събирати к собѣ юных от мирьскыа чади и въскладаша на них *порты* чернечьскыа» (КПП, 188). Касіянівська друга редакція, за списком якої наводяться цитати, цю лексему фіксує лише один раз, тоді як у ранніх редакціях пам'ятки, списках Житія Феодосія вона засвідчена ширше.

Частотнішим у тексті виявляється ще один родовий термін — старослов'янське *риз*. На множинну форму цього іменника свого часу звернув увагу І. І. Срезневський, указуючи, що такий варіант написання свідчить про вживання слова в канонічному контексті (Срезн., 3, 121). Так, обряд постриження в ченці обов'язково супроводжувався одяганням *мнишеских риз*. Водночас форма однини аналізованого слова, що також фіксується в Києво-Печерському патерику, вживається на позначення конкретизованого поняття «верхній, повсякденний одяг». Зокрема, в ризу був одягнений злодій, який хотів пограбувати ченця Григорія: «... летя, яться *ризою* за другу вѣтвь и, не имѣа помощи, удавися ожере-ліем» (КПП, 136). Як показують спостереження, така семантика реалізується зазвичай в оригінальних текстах.

Цікаво, що в деяких східнослов'янських діалектах засвідчено слово *риз* та його деривати на позначення поганого, зношеного одягу. Пор.: укр. *різи, рїзки, рїззе, рїззя* (поліс.) 'лахміття' (Лисенко, 185); рос. *рїзина* (Смол.) 'старий одяг', *рїзы* (Волог.) 'старі, обірвані краї одягу', *рїзье* (Волог.) 'рваний одяг', *рїзья* (Смол.) 'лахміття' (СРНГ, 35, 102). Із цього приводу Г. М. Миронова стверджувала, що «вже в давньоруській мові це слово мало значення «подертий одяг, ляхміття» і, таким чином, відрізнялося від цсл. *риза*, що вживалося, в основному, для позначення багатого й урочистого убрання»¹⁵. Справді, у Патерику читаємо, що на знак своєї смиренності Феодосій Печерський ще в домонастирський період свого життя «въ худыя *риз*ы облечеса и тако хождааше» (КПП, 27). Щоправда, в ранніх редакціях на місці слова *риз*ы, як зазначає Д. І. Абрамович, зафіксовано термін *пърты*¹⁶.

Таким чином, у літературній мові давньоруського періоду побутувало кілька родових назв одягу, вживання яких залежало від стилю тексту. У Повісті временних літ домінуючим серед них, як стверджує А. С. Львов, є термін *пърты*¹⁷. Тим часом у канонічному тексті Патерика це слово майже не вживається. Натомість у ньому переважає старослов'янське *одежда*. На думку Г. В. Войтів, у зв'язку з тим, що назва *риз*и поряд з родовим репрезентує й видове значення «загальна назва верхнього одягу», вона не займає серед загальних назв убрання

¹³ Лукина Г. Н. Знач. праця.— С. 42.

¹⁴ Филин Ф. П. Знач. праця.— С. 161.

¹⁵ Миронова Г. М. Загальні назви одягу в давньоруській мові // Мовознавство.— 1977.— № 1.— С. 58.

¹⁶ Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик.— К., 1991.— С. 27.

¹⁷ Львов А. С. Знач. праця.— С. 64.

провідного місця¹⁸. У цілому ж у тексті реалізується тенденція до витіснення колісь частотних, як свідчать ранні пам'ятки, найменувань *порты* та *ризы* субстантивом *одежда* / *одежа*.

Аналіз тексту Києво-Печерського патерика показує, що не всі лексеми, які на перший погляд здаються старослов'янізмами, є ними насправді. Інколи трапляються випадки стилізації питомих лексем під книжні. Ідеться про назву найближчого до тіла предмета одягу ченців — *власеницу* або *свиту власену*, так звану «волосяну сорочку». Нестор так описує буденний одяг Феодосія Печерського: «Одежда же бѣ его *свита власена* остра на тѣлѣ, ізвону же на неи ина свита, и та вельми худа суци и ту же сего ради възлачаше на ся, яко да не явиться *власеница*, сущаа на нем» (КПП, 46–47). Цю сорочку робили з грубої шерстяної тканини, шви й ворсинки якої впивалися в тіло ченця, при цьому знімати її в жодному разі не дозволялося. Патерик свідчить, що бували випадки, коли після смерті колишнього господаря власяниці її передавали іншим людям. Так, князь Ізяслав як оберіг носив власяницю преподобного Святоші.

Неповноголосся в корені *влас-*, здавалося б, мало вказувати на його старослов'янську основу. Однак «Словарь старославянского языка» за редакцією Р. М. Цейтлін такої лексеми не фіксує. Як стверджує Є. С. Харін, власяниця була давньоруським відповідником візантійського хітона¹⁹. Із грецької мови *хітон* потрапив і в старослов'янські тексти. Тим часом східним слов'янам це слово явно не припало до душі. Саме ж поняття в них отримало назву на основі загальної характеристики предмета — *власяница*.

Сучасні східнослов'янські говори нерідко на позначення одягу чи тканини засвідчують повноголосний корінь *волос-*. Пор.: укр. *волосінка* (гуц.) 'домашня груба шерстяна тканина' (Піпаш, 29), *волосяніця* 'власяниця', *волосянки* 'штани з овечої шерсті' (Гр., 1, 252); рос. *вѣлосень*, *волосѣнь* (Курськ., Ворон.) 'довга овеча шерсть для пряжі' (Курськ., Ворон.) 'шерстяна пряжа', *волосѣня* (Ворон.) 'домоткана шерсть для спідниць', *волѣсник* (Оренб., Ряз., Саратов., Астрах., Пенз.) 'жіночий головний убір — ситцева шапочка або пов'язка, що одягається під платок, для підтримання волосся', *волосянка* (Байкал., Алм.) 'шерстяна саморобна шляпа, шапка' (місце не вказ.), 'власяниця', *волосяніця* (місце не вказ.) 'власяниця' (СРНГ, 5, 59–64). Як бачимо, у діалектах зафіксовано повноголосні форми. Цей факт, очевидно, може вказувати на наявність у минулому східнослов'янському *волосяница*. Оскільки ж слово використовувалося давньоруськими книжниками в релігійних текстах, цілком імовірним видається уподібнення питомої лексеми до книжної — *власяница*. Таким чином, цей термін можна розглядати як несправжній старослов'янізм, що відзначав і А. С. Львов²⁰.

Для називання натільної сорочки в тексті Патерика у трьох випадках засвідчено також старослов'янізм *срачица*: «Раздаав же все свое, даиже и до *срачица*» (КПП, 159). Ця назва фіксується зазвичай у перекладних пам'ятках релігійного характеру. Таку ж форму й значення сьогодні зберігає словенська мова: *sráĵčica* (ЕСУМ, 5, 358). На східнослов'янському ґрунті цей іменник мав повноголосний відповідник *сорочица*, значно частіше *сорочка*, які, однак, у тексті аналізованої пам'ятки не були зафіксовані.

¹⁸ *Войтів Г. В.* Знач. праця.— С. 7.

¹⁹ *Харін Е. С.* Древнерусское монашество в XI–XIII вв.: быт и нравы : Дис. ... канд. ист. наук.— Ижевск, 2007.— С. 50.

²⁰ *Львов А. С.* Знач. праця.— С. 68.

Найменуванням другого, очевидно основного, верхнього одягу ченців, як бачимо з наведеної вище цитати, є термін *свита*. Це слово активно функціонує в давньоруських текстах, називаючи одяг усіх верств населення (Срезн., 3, 275–276). Старослов'янські пам'ятки його не фіксують, хоча лексема відома південнослов'янським мовам у значенні матеріалу, з якого шиють одяг: *свита* болг. 'вид тканини', макед. 'дороге тонке сукно', схв. 'сукно' (там же, 193). У сучасних східнослов'янських мовах, як і в епоху Київської Русі, аналізованим терміном позначають верхнє вбрання (СУМ, 9, 76; ССРЛЯ, 13, 390). Конкретний вид одягу називає це слово і в російських говорах: *свьта* (Пск.) 'ряса священика' (Орл., Калуз.) 'сорочка' (Пск., Калін., Волог.) 'старий порваний одяг' (Калін.) 'в'язаний одяг' (Арх.) 'придане нареченої, її наряд', *свьтка* (Брян.) 'чоловічий піджак' (Орл., Калуз.) 'сорочка' (Волог.) 'легкий жіночий одяг, що нагадує сарафан; святковий одяг' (Пск., Калін.) 'старий порваний одяг' (СРНГ, 36, 303). Ситуація нагадує ту саму, що й у випадку зі словом *порты*. Такий факт наштовхує на думку про те, що саме значення 'верхній одяг' є питомим для аналізованого слова. Відмінності в семантиці в інших групах слов'янських мов є свідченням давності кореня **svvit-* і належності його до праслов'янської мовної спадщини.

Обов'язковим атрибутом чернецтва була мантия, яку одягали під час обряду постригання і, як свідчить Патерик, не знімали навіть під час виконання буденних робіт. Так, преподобний Спиридон «...нѣкогда обычную работу съвершающу ... и от пламени огненаго загорѣся покровъ храмины. Он же, вземъ *мантию* свою, и закры устіе печи» (КПП, 172). І. І. Срезневський у своїх «Матеріалах» характеризує її лише як чернечий одяг (Срезн., 2, 111). Детальніший опис цього предмета знаходимо в дослідженні Є. С. Харіна. На думку вченого, вона являла собою шматок грубої шерстяної або льняної тканини, яка збиралася навколо шиї на мотузку, як можна бачити на давніх іконах, так, щоб вона покривала все тіло ченця²¹. Тим часом Г. М. Миронова зазначає, що назва *мантия* в пам'ятках ранньої писемності використовувалася також для позначення верхнього одягу імператорів чи князів, і ставить її в один синонімічний ряд із старослов'янським *багряница*²². До речі, термін *багряница* також один раз засвідчено в Києво-Печерському патерику.

У старослов'янських текстах зафіксовано лише назву *маньтишица* 'чернечий плащ' як переклад грецького *παλλίον* (Цейтлін, 322). Імовірно, що й до східних слов'ян це слово прийшло не із старослов'янських книг, а безпосередньо з грецької мови. Лексема й сьогодні активно вживається в церковній сфері.

Із грецької мови було запозичено і термін *параманди*. Ним називали чотирикутний платок із зображенням хреста та інших знаків страждання Спасителя, що його носили монахи на грудях і на плечах (Срезн., 2, 879). Цей елемент чернечого вбрання зберігався разом із мощами святих. Так, коли помер преподобний Святоша, князь Ізяслав «... приславъ с мольбою къ игумену, глаголя, прося себѣ на благословеніе креста, иже у *параманди* его, и възглавница и кладкы его» (КПП, 117). У ранніх редакціях зустрічаємо можливі варіанти написання цього слова — *пароманаткы*, *переманатки*, що, мабуть, виникли на давньоруському ґрунті під впливом живого мовлення місцевого населення.

²¹ Харин Е. С. Знач. праця.— С. 52.

²² Миронова Г. М. Спостереження за еволюцією синонімічних лексем усередині лексико-семантичної групи // Мовознавство.— 1981.— № 6.— С. 53.

Серед найменувань одягу варто виділити й терміни, позначені характеристикою 'поганий одяг, лахміття'. Зазвичай убрання ченців було саме таким. Вище ми вже розглядали номен *риз*, що, потрапивши на східнослов'янські землі, міг реалізовувати таку семантику. Втілювалася вона й у питомій назві *рубшице*, що також фіксується в тексті патерика: «Самому ти нагу сушу, но и отходящу ти, в сих исплатаных *рубшицах* положень будеши» (КПП, 116). Зазначимо, що слово засвідчено лише в мові єпископа Симона, тоді як монахи Нестор та Полікарп для реалізації цього значення використовували вже переосмислений термін *риз*. Можливо, для особи високого церковного сану вживання семантично модифікованого старослов'янзму було малопринятним. Назва *рубшице*, не зазнавши ніяких змін, і сьогодні функціонує в літературній російській мові (ССРЛЯ, 12, 1508).

Загалом справжні подвижники церкви мало турбувалися про свій зовнішній вигляд. Зокрема, Феодосій Печерський навіть уже в сані ігумена відмовлявся від «свѣтлыя одежда». Протягом усього життя «козлины бо бяху тому яко многоцѣннаа и свѣтлаа одежда, власяница же яко же се честнаа царскаа багряница» (КПП, 71). Преподобний Ісакій, прийнявши постриг, також «облечеса въ власяницу, и повелѣ купити собѣ козлищ и одрати его мѣхомъ, и возвлече на власяницу, и осьше около его кожа сыра» (КПП, 185). Таким чином, *козлина* 'козяча шкура' теж виступала в ролі своєрідного чернечого предмета одягу, при цьому такого, що підкреслював смиренність інока. Інакше кажучи, цей своєрідний одяг виконував роль знаряддя в боротьбі з плоттю як субстанцією, протиставленою духовному. Таку ж функцію виконували й вериги — залізни ланцюги, що тісно одягалися на тіло. Певною мірою вони теж виступали частиною аскетичного вбрання ченців. Так, многотерпеливий Іоанн Затворник «пребысть въ велицѣ въздержаніи лѣтъ 30, и многым постом удручаа и томя тѣло свое и желѣза тяжка на всем тѣлѣ своем нося» (КПП, 139). Феодосій Печерський цей засіб смирення носив ще в домонастирській період свого життя.

Серед елементів убрання одним з традиційних був пояс. Для Києво-Печерського патерика він узагалі відіграє символічну роль, адже саме цей предмет став своєрідною міркою, дарованою Богом, для будівництва церкви, з якої й почалася вся історія Печерського монастиря: «Сынъ мѣру дароваль своего *поаса*, аще бо и дрѣво бяше существом видимо, но Божією силою одѣано естъ» (КПП, 9). Слово було й залишається добре відомим усім слов'янським мовам, саме тому можемо казати про нього як про спільнослов'янську спадщину²³.

Знаходимо в Патерику й цікаві назви окремих частин одягу — *ожереліе* та *приполькѣ*.

У свідомості сучасних росіян термін *ожереліе* асоціюється з прикрасою. Однак у давньоруську епоху це слово було полісемантичним і могло називати комір (Срезн., 2, 630). Лексема є похідною від друс. *гърло* 'горло'. Грабуючи блаженного Григорія, злодій «... летя, яться ризою за другу вѣтвъ и, не имѣа помощи, удавися *ожереліем*» (КПП, 136). Назва не засвідчена в старослов'янських пам'ятках, натомість вона поширена в говорах російської мови: *ожерѣлок* (Арх., Новг., Пск., Волог., Костром., Дон., Кубан., Урал., Перм., Свердлов.) 'хутрянний комір; комір' (Ворон.) 'відкладний комір жіночої сорочки' (Кубан., Урал., Перм.) 'комір сорочки', *ожерѣлье*, *ожерѣльник* (Пск., Арх.) 'хутрянний комір', *оже-*

²³ Див. також: *Прискока О. В.* Об одном слове-символе в древнерусской письменности // IV международный симпозиум «Сопоставительные и сравнительные исследования русского и других языков» : [Доклады] (Белград-Нови-Сад, 8–10 октября 1996 г.).— Белград, 1997.— С. 258–263.

рѣлочек (Перм.) ‘комірець’ (СРНГ, 23, 76–77). Цей факт може свідчити про пито- мий характер аналізованого слова.

Термін *приполькъ* ужито в тексті лише один раз у сюжеті, суміжному з сюже- том з Повісті временних літ, у значенні ‘поділ одягу’: «И видѣ бѣса, обходяща въ образѣ Ляха и въ *приполиѣ* носяща цвѣтки, иже глаголются лѣпки: възимаше и нѣкакой з лона цвѣток и верзаше и на кого лобо» (КПШ, 96). Як і в попередньо- му випадку, слово не зафіксоване в старослов’янських текстах, але неодноразо- во фігурує в східнослов’янських діалектах: укр. *прибл*, *приполѣць* (західнопо- ліс.) ‘нижня частина фартуха або спідниці, куди можна насипати що-небудь’ (Аркушин, 2, 89); рос. *прибл* (Перм., Вят., Костром., Брян., Смол.) ‘пола одягу, поділ’ (СРНГ, 31, 351); бр. *прыпál*, *прыпóл* (СПЗБ, 4, 155). У зв’язку з цим імен- ник *приполькъ* також відносимо до розряду питомої лексики.

У наведеній вище цитаті зустрічаємо також номен *лоно*. У старослов’янській мові це слово могло позначати нутроці, живіт та материнську утробу (Цейтлін, 310). Тим часом східні слов’яни розуміли під ним ядро, або ж груди, пазуху (Срезн., 2, 46). І. І. Срезневський схиляється до думки, що в наведеному тексті реалізується саме остання сема — ‘пазуха’. Цю позицію підтримує у своєму до- слідженні Повісті временних літ і А. С. Львов, категорично відкидаючи мірку- вання Ф. П. Філіна, що свідчать на користь старослов’янського складника в семантиці слова²⁴.

На наш погляд, у тексті Києво-Печерського патерика слово *лоно*, як і попе- реднє *приполькъ*, реалізує сему ‘поділ одягу’. У протилежному випадку вихо- дить, що квіти біс носив у подолі, а брав їх із пазухи. Із синтаксичного погляду, двокрапка, що розділяє частини речення, традиційно має означати, що друга йо- го частина є поясненням першої. Таким чином, логічнішим було б вважати сло- ва *лоно* і *приполькъ* синонімами, імовірно, ужитими автором з метою уникнення повторів.

Монастирське життя не обмежувалося лише богослужіннями. У вільний від молитов час ченці займалися буденними справами. Так, з тексту Патерика дізнаємося, що Феодосій Печерський багато чого робив своїми руками: «...ово ли *копытьца* плетуше и *клобуки*, и инаа ручнаа дѣла строяще» (КПШ, 37). Сто- совно тлумачення лексеми *копытьце* в учених немає одноставної думки. Річ у тім, що в давньоруський період це слово було полісемантичним і могло познача- ти рід взуття, шапку у вигляді копита або ж особливий орнамент (Срезн., 1, 1282). Розглядувану нами цитату І. І. Срезневський наводить як ілюстрацію до першого значення слова. Такої ж думки дотримувався і Є. Є. Голубинський. Інші вчені, зокрема преосвященний Філарет, вважали, що так називався черне- цький головний убір, схожий на камилавку²⁵. Водночас Д. І. Абрамович не по- годжується з поясненням Філарета і висуває свою версію тлумачення лексеми *копытьце* — «шкарпетка»²⁶. Цю думку пізніше підтримали й сучасні українські мовознавці²⁷.

Очевидно, що термін *копытьце* є східнослов’янізмом, похідним від псл. **коруто* ‘копито тварин; (перен.) колодка’. Копитом у деяких західно- слов’янських мовах, зокрема в нижньолужицькій, називали підкову та підковку на каблуках, а в чеській це слово з позначкою «застаріле» виступає в значенні

²⁴ Див.: Львов А. С. Знач. праця.— С. 74; Філин Ф. П. Знач. праця.— С. 162.

²⁵ Абрамович Д. І. Знач. праця.— С. 216.

²⁶ Абрамович Д. І. Исследование о Киево-Печерском патерике...— С. 198.

²⁷ Історія української мови. Лексика і фразеологія / Відп. ред. В. М. Русанівський.— К., 1983.— С. 143.

‘взуття на дерев’яній підосві’ (ЕСУМ, 2, 568). П. П. Толочко також вважає цю лексему найменуванням виду взуття, підтверджуючи свої міркування цитатою з тексту Патерика: «сѣдѣше, прядыи вѣлну на съплетение копытъцемъ»²⁸. Терміном *вѣлна* в давньоруській мові позначалася вовна. На наш погляд, малоімовірно, що Феодосій (про якого йдеться у наведеній вище цитаті) міг плести взуття з вовняних ниток.

Досить привабливою видається версія про те, що *копотьцями* в давньоруський період називали шкарпетки. Однак сумніви викликає той факт, що на всіх зображеннях святих вони постають з голими ногами або ж у благому взутті. Цю думку підтверджують і слова з Києво-Печерського патерика про преподобного Ісакія: «Егда же приспѣваше зима и мрази лютыи, то стоаше въ плесницах раздраных, яко многажды примерзаху нозѣ его къ камени, и не подвизаше ногами» (КПІ, 187). Як бачимо, про наявність предметів одягу для ніг у ченців не йдеться.

Тим часом плести нитки Феодосій міг і для виготовлення головних уборів. Із дослідження Є. С. Харіна, присвяченого монастирському побуту, дізнаємося, що ченці носили такий убір, який складався з двох частин: камилавки й куколя. Перша являла собою м’яку круглу шапку, яку не знімали навіть під час сну²⁹. Щоправда, терміна *камилавка* в давньоруській мові І. І. Срезневським не зафіксовано, не позначений він і в старослов’янських текстах. Цей факт можемо пояснити тим, що справжні камилавки робилися з верблжої шерсті, якої, звичайно ж, на території Київської Русі бути не могло. Очевидно, на той час давньоруські ченці за візантійським зразком носили схожий головний убір, а верблжою шерсть замінювали на доступнішу, можливо овечу (звідси й вираз *прядыи вѣлну*, тобто вовну). Закономірно, що й назва такої шапки могла бути іншою. Не випадково й виготовляв їх ігумен разом із клобуком (куколем), який традиційно одягався поверх них.

Разом з тим у тексті вказано, що свій товар монастир продавав на місцевому базарі, щоб натомість купити щось на потреби братії. Зрозуміло, що місцевому населенню чернечі головні убори були мало потрібні. Однак можемо припустити, що термін *копытъце* міг називати й головний убір такої форми й крою загалом. Так, у деяких говорах російської мови знаходимо назву *копыто*, яка позначає вид жіночого головного убору, що за формою нагадує копито (СРНГ, 14, 305).

Тюркізм *клобук* теж, як виявляється, позначав не лише чернечі предмети гардероба. Так могли називатися також тіара та князівська шапка (Срезн., 1, 1223). В інших слов’янських, зокрема західних, мовах цим терміном позначали шапку, капелюх (ЕСУМ, 2, 464). У тамбовських говорах російської мови зустрічаємо *клобучок* ‘жіночий головний убір, що за формою нагадує серп, шиється з ганчір’я й одягається дещо вище лоба, прикріплюючись до голови волосником’ (СРНГ, 13, 300), що, можливо, також пов’язаний з давнім *клобук*.

В. І. Гончаров указує на те, що вже в давньоруський період були спеціально навчені ремісники, котрі виготовляли клобуки — *клобучники*. Попри це, ченці монастиря, очевидно, самостійно опановували це ремесло поряд з багатьма іншими³⁰.

У тексті Патерика чернечу братію не раз названо Христовим воїнством, що веде духовну боротьбу з темними силами. Відповідно одяг у такому трактуванні розуміли як своєрідну броню. У зв’язку з цим у деяких випадках для називання

²⁸ Толочко П. П. Київ і Русь : Вибр. твори. 1998–2008 рр.— К., 2008.— С. 233.

²⁹ Харин Е. С. Знач. праця.— С. 52.

³⁰ Гончаров В. И. Историческая лексикология русского языка : Учеб. пособие для студентов филол. фак. педвузов Украины.— К., 2000.— С. 159.

клобука використано сталий книжний вираз *шлем спасенія*: «Тажде снемъ с него святую мантію, вѣрѣже ю въ ровъ глубокоъ, такожде и *шлем спасенія*, иже бѣ на главѣ его, снемъ, заврѣже его» (КПШ, 34).

Назви взуття представлені в Києво-Печерському патерику мало. Власне, аналіз тексту пам'ятки дозволив виділити лише термін *плесниці* (див. вище). Слово є похідним від іменника *плесно* 'стопа', тобто те, що одягалось на стопу, взуття. Цей субстантив та його дериват *плесньце* 'сандалія' зафіксовано вже в старослов'янських пам'ятках (Цейтлін, 449). В оригінальній давньоруській літературі утворення *плесниці* функціонує лише в канонічних текстах³¹. Назва, очевидно, виявилася для східних слов'ян не досить продуктивною. Спостереження показують, що іменник *плесниці* не часто вживався в давніх пам'ятках, не поширений він і в діалектному мовленні. Як зазначає Г. В. Судаков, уже на період XVII ст. *плесниці* належало до фонду пасивної лексики³².

Більш уживаним був інший, питомий, термін — *прабошьни*. Його вжито на місці слова *плесниці* в ранній Феодосіївській редакції, як це було в Повісті временних літ, де знаходимо цей самий сюжет Патерика. Історії слова приділено немало уваги. А. С. Львов услід за своїми попередниками пропонував етимологічно розкласти його на *пра-бос-ънја*³³. Якщо врахувати ще один можливий варіант написання аналізованої лексеми *пробосьни* та розглядати префікс **про-** (**пра-**) у значенні «для», семантика слова стає цілком прозорою — 'для босого'. У такій інтерпретації назва *прабошьни* виявляється спорідненою з пізнішим *босовики*. Дослідження Ф. П. Філіна свідчить, що в давньоруську епоху слово *прабошьни* було поширеним у південних регіонах і протиставлялося північному *поршині*, яке поступово витіснило аналізовану лексему з активного словника³⁴.

Таким чином, предмети одягу в житті ченців займали далеко не останнє місце. Попри те що лексичних одиниць на позначення вбрання в тексті зафіксовано не так багато, їх аналіз дозволив виявити багато цікавих мовних фактів. Розглядувані найменування демонструють різноманітні джерела походження давньоруської лексики. Серед них зустрічаються як питома номенклатура, так і запозичення зі старослов'янської, грецької, тюркської мов. При цьому деякі власні слова із стилістичною метою «маскуються» книжниками під старослов'янськими. Семантика окремих проаналізованих нами лексичних одиниць потребує глибокого дослідження, оскільки деякі з них опинилися на периферії мовної системи або зникли взагалі. Інші найменування зберегли або ж розширили своє семантичне наповнення й зберігаються в сучасних східнослов'янських мовах чи їх діалектах.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Аркушин	— Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : В 2 т.— Луцьк, 2000.
Гр.	— Грінченко Б. Д. Словарь української мови : В 4 т.— К., 1907–1909.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1982–2012.
КПШ	— Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик.— К., 1991.— 280 с.
Лисенко	— Лисенко П. С. Словник подільських говорів.— К., 1974.— 260 с.
Онишкевич	— Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : В 2 ч.— К., 1984.
Піпаш	— Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок.— Ужгород, 2005.— 266 с.

³¹ Історія української мови. Лексика і фразеологія. — С. 143.

³² Судаков Г. В. Лексикологія старорусского языка.— М., 1983.— С. 54.

³³ Львов А. С. Знач. праця.— С. 88.

³⁴ Філін Ф. П. Знач. праця.— С. 247–248.

- СПЗБ — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : У 5 т. / Пад рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. — Мінск, 1979–1986.
- Срезн. — *Срезневский И. И.* Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам : В 3 т. — СПб., 1893–1912.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров / Гл. ред. Ф. П. Филин, Ф. П. Сороколетов. — СПб., 1965–2010. — Вып. 1–43.
- ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка : В 17 т. / Под ред. В. И. Чернышова. — М. ; Ленинград, 1950–1965.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т. / За ред. І. К. Білодіда. — К., 1970–1980.
- Цейтлін — Старославянський словарь (по рукописям X–XI веков) / Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. — М., 1994. — 842 с.

A. V. HONCHARENKO

THE NAMES OF ARTICLES OF CLOTHING IN THE TEXT OF KYIV-PECHERSK PATERICON

The article discusses and analyzes the nomenclature of articles of clothing and footwear in the text of Kyiv-Pechersk patericon. It is revealed the sources of an origin of such language units that demonstrate the use of lexemes, belonging to the East Slavic linguistic heritage, and borrowings from the Old Slavic, Greek and Turkic languages. The attention is paid to the phenomena of stylization of the specific lexemes which are available in the text and marked by the concepts of «artificial staroslovyanisms». An attempt of explanation of some disputable word meanings, which appeared on the periphery of language system, is made via the semantic analysis and on the basis of attraction of dialect data and data of these related languages. Separate names, on the contrary, have expanded the semantic filling. The allocation of groups of names of this kind, on the stage of early development of language, allows not just to estimate its lexical structure from a system view but also, thanks to it, to track various interrelations between separate units and groups to which they belong, in historical development and, as a result, various peculiarities of modern lexical-semantic system of language.

Key words: Kyiv-Pechersk patericon, clothing, Old Slavic language, Old Russian language.